

Constructe literare și culturale în constituirea unui stereotip ambivalent despre romi la trecerea dintre Iluminism și Romanticism

Ciprian TUDOR
SNSPA

Rezumat

Articolul explorează modul în care modernitatea europeană generează, atât la nivelul mentalităților colective cât și în discursurile culturale înalte, un set de reprezentări contradictorii cu privire la romi. Tema comună a acestor reprezentări și constructe literare este o presupusă libertate esențială a modului de viață "țigănesc", temă care pe de-o parte suscită îngrijorări antropologice savant în perioada Iluminismului, iar pe de altă parte inflamează imaginația literară romantică. Între discursul denigrator al primilor antropolog iluministi și discursul lidealizant al romanticilor, tema "libertății esențiale" și a "rezistenței la civilizare" subîntinde toate reprezentările europene moderne și toate mistificările culturale referitoare la romi. Articolul aduce în scenă un episod important al creării acestui oxymoron imagologic: trecerea de la o atmosferă savant mai degrabă țiganofobă (reprezentată de primii antropologi și lingviști preocupați de romi) către un ambient cultural romantic mai degrabă țiganofil, marcat de glorificarea sălbaticului nobil.

Cuvinte cheie

Iluminism, Romanticism, studii rome, studii pușkiniene.

1. Introducere la un oximoron imagologic

Tema de profunzime sau mai degrabă întrebarea în jurul căreia se structurează textul de față poate fi formulată așa: de ce imaginarul cultural modern secretă un fond de reprezentări colective contradictorii privitoare la romi, reprezentări care pe de-o parte primitivizează și denigrează radical această etnie ("rasă") și pe de altă parte idealizează la fel de radical un presupus ethos al libertății modului de viață al romilor?

Pentru a răspunde la întrebare, îmi propun în continuare să aduc în discuție câteva dintre sursele acestei ambivalențe definitorii a stereotipurilor referitoare la romi, așa cum apar ele în discursurile culturale înalte ale modernității europene, luând drept reper istoric emergența aproape simultană a unor reprezentări "științifice" țiganofobe (în gândirea politică și antropologia iluministă) și a unor clișee ficționale țiganofile hiper-idealizante (în literatura romantică de secol XIX).

Înainte de a proceda la deconstrucția acestei imagologii contradictorii referitoare la romi, aș vrea să formulez mai clar termenii problemei și teritoriul cultural în care se joacă mizele ei. O examinare critică a istoriei reprezentărilor culturale legate de romi (Bogdal 2014) impune constatarea că, încă din Evul Mediu, Europa proiectează în figura Țiganului un Celălalt absolut, o alteritate

amenințătoare și respingătoare, numai bună de demonizat. În tripla ipostază a *străinului*, *necredinciosului* și *nomadului*, populațiile de romi venite “probabil din Egipt”, “necreștinate” și “rătăcitoare”, au suscitât veacuri de-a rândul ostilitate din partea unei populații europene eminentemente sedentare și creștine, a cărei majoritate covârșitoare era compusă din țărani legați de pământ și de muncile agricole pe care le prestau sub apăsarea socio-economică a feudalismului. La nivelul reprezentărilor imagologice, această triplă straniețate sau alteritate a *Țiganilor* a generat o consolidare a mentalului colectiv țiganofob, iar apoi o solidarizare a societăților politice europene în ce privește atitudinile și practicile de excluziune a romilor. Întrucât nu este subiectul central al acestui articol, lunga istorie a discriminării și excluderii romilor din societățile europene interesează aici doar în măsura în care ea se desfășoară pe fundalul acesteidemonizări populare și persistente, care amalgama spaima de magie neagră cu oroarea față de păgânism, disprețul față de viața nomadă cu dezgustul față de obiceiurile, practicile și instituțiile unor grupuri sociale organizate după alt sistem de rudenie și de conviețuire decât cele ale Evului Mediu European.

Ceea ce face, însă, subiectul central al textului de față, este mutația pe care o aduce la nivel imagologic trecerea de la secolul al XVIII-lea la cel de-al XIX-lea în ce privește imaginea romilor. Fiindcă undeva atunci, Europa produce acel construct imagologic contradictoriu, oximoronic, și care supraviețuiește și azi, despre care vorbeam la începutul acestui text. Pe scurt, s-ar zice că din secolul iluminist până în cea mai strictă contemporaneitate, clișeele despre romi suscită pe de-o parte o atitudine mefientă și rasistă față de realitatea socială a acestei populații considerată incontrollabilă și inaptă de civilizare și, pe de altă parte, o atitudine entuziastă, admirativă, față de însăși această presupusă rezistență la civilizare a romilor. Tema unei libertăți esențiale a “modului de viață” rom reprezintă leitmotivul discursurilor ficționalizant-valorizatoare, iar reversul ei, tema primitivismului tenace al acestei etnii-problemă se dovedește a fi leitmotivul tuturor discursurilor denigratoare și rasiste.

În contextul acestui articol, adică cel al recuperării surselor unui stereotip cultural ambivalent referitor la romi, istoria mistificărilor multiple și a circulației unor ficțiuni la nivelul mai multor tipuri de discursuri (antropologice, politice, literare) trebuie acum să aducă în prim plan punctul de inflexiune culturală dintre Iluminismul târziu și Romantismul înalt: articularea dintre ele, transferurile culturale și deplasările de sens care au loc în cadrul acestor preluări, dau seama de mutația imagologică responsabilă de crearea stereotipurilor ambivalente (dacă nu contradictorii) în legătura cu romii. O istorie intelectuală exhaustivă a acestei mutații ar presupune, fără îndoială, o revizitare a întregii istorii a culturii europene post-renascentiste – ceea ce, evident, depășește atât limitele unui articol, cât și, mai ales, competențele mele. Mă voi limita, așadar, la a pune în perspectivă un episod fără îndoială relevant al acestei concatenări culturale dintre Iluminism și Romantism. Acest episod pune în scenă doi autori: unul cvasi-obscur, un proto-antropolog iluminist aproape uitat astăzi; celălalt, ultra-celebru, un geniu literar în siajul căruia s-a născut o literatură națională și s-au forjat sensibilități

romantice târzii în toată Europa cultivată. Cei doi autori sunt Heinrich Moritz Gottlieb Grellmann și Alexandr Sergheevici Pușkin.

Miza acestei juxtapuneri este de a arăta cum o agendă de preocupări filosofice și identitare ale Iluminismului se transferă *de fapt* în discursul romantic fascinat de *libertatea țigănească*, în ciuda faptului că, în aparență, *țiganofiliaromantică* disloca reprezentările antropologiei iluministe *țiganofobe*. Mai exact, miza este de a documenta, printr-un studiu de caz atent la mai multe contexte intelectuale, modul în care se face transferul de stereotipuri despre romi dinspre reprezentările juridice și politice ale modernității timpurii înspre reprezentările romantice de secol XIX, până la triumful final al unui construct cultural în care coexistă rasismul și idealizarea, denigrarea și exotizarea, pe scurt țiganofobia și țiganofilia.

Schema care se va degaja în final trebuie înțeleasă din perspectiva practicării unei istorii intelectuale și a unei sociologii a ideilor care își iau drept reper metodologic analiza intertextuală atentă a mai multor tipuri de discursuri dominante (legale, politice, filosofice, antropologice, ficționale și mass-media) la intersecția cărora iau naștere un stereotip cultural, un set de reprezentări colective și un de-la-sine-înțeles nociv al reflexelor de gândire și comportament social.

2. Țiganii și savanții. Partea întunecată a Iluminismului

Istoria interesului iluminist pentru populațiile de romi din vestul Europei începe cu istoria conturării unei preocupări științifice pentru limbă pe care o vorbea această etnie. Interes deopotrivă filologic și antropologic, preocuparea savantă față de *țigani* survine în Europa occidentală la sfârșitul secolului al XVIII-lea.

În ce privește interesul pentru limbă, avântul pe care îl cunoaște comparatismul filologic în secolul XVIII duce întâi la formularea ipotezei originii indiene sau iraniene a diverselor dialecte vorbite de populația romă din Europa. Această ipoteză prinde contur încă din anii 1770, dar abia Johann Christian Christoph Rüdiger compară sistematic material lingvistic romani cu o serie de dialecte indiene, ajungând la concluzia indubitabilă a înruderii lingvistice. Rüdiger publică în 1782 o lucrare inaugurală pentru lingvistica romani și pentru avansarea cunoașterii științifice în legătură cu romii, sub titlul *Despre limba indiană și originile țiganilor (Von der Sprache und Herkunft der Zigeuner aus Indien)* (Rüdiger 1782). Această lucrare reprezintă punctul de plecare al tuturor teoriilor moderne, atât filologice cât și antropologice, legate de originile indiene ale romilor deși ea nu s-a bucurat de o largă circulație în epocă, rămânând cunoscută doar în Germania într-un cerc relativ restrâns de specialiști.

Următorul mare reper în filologia romani apare de-abia în 1844-45, când August Pott publică prima gramatică istoric-comparativă a unor dialecte romani și primul dicționar comparativ. Dar acest moment filologic important apărea cu mai bine de jumătate de secol întârziere față de momentul publicării unei alte lucrări, care dăduse deja notorietate teoriei originii indiene a romilor în mediile educate occidentale, și anume o lucrare de antropologie iluministă: este vorba despre dizertația lui Heinrich Moritz Gottlieb Grellmann, *Die Zigeuner. Ein historischer*

Versuch über die Lebensart und Verfassung, Sitten und Schicksale dieses Volks in Europa, nebst ihrem Ursprunge, publicată la Leipzig în 1783 (Grellmann 1783).

Așa cum ne asigură cronologia întocmită acum câțiva ani de cel mai mare proiect academic consacrat lingvisticii romani, *Romani Linguistics and Romani language Project*¹¹⁰, proiect condus de Yaron Matras la Manchester, Grellmann nu face altceva decât să-l plagieze pe Rüdiger în capitolul consacrat limbii *țiganilor*; totuși, pentru că face un efort de marketing considerabil și lucrarea sa cunoaște o uimitoare diseminare europeană, Grellman se impune rapid în conștiința publicului ca descoperitor al originii indiene a limbii romani. Traducerile numeroase și relativ timpurii îi asigură lucrării – și autorului său – ofaimă *țiganologică* în continuă creștere în prima jumătate a secolului XIX. O analiză a cărții impune însă constatarea că, departe de a aduce ceva nou marii scoli germane de filologie comparată și lingvistică indo-europeană, Grellmann re-aduce, în schimb, în chiar inima reprezentărilor antropologice iluministe asupra populațiilor rome, cele mai urâte trăsături ale demonizării medievale a *țiganilor*. Informațiile pe care ni le dă despre obiceiurile lor par preluate din enciclopedia publicată de Johann Heinrich Zedler cu jumătate de secol înainte, *Grosses vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste*¹¹¹ - încare, la articolul *Zigeuner* sunt colportate informații dintre cele mai terifiante, de la răpirea sistematică de copii până la vrăjitoria, canibalismul și necrofagia pe care Evul Mediu le pune în seama *țiganilor rătăcitori*. Așa cum s-a remarcat (Bogdal 2014), succesul cărții lui Grellmann a constat în combinarea cu inteligență de marketing a stereotipurilor demonizante mai vechi (care aveau încă un potențial latent de captare a interesului publicului) cu informații științifice încă necunoscute, ca de pildă tocmai cea referitoare la originea indiană a limbii. În orice caz, această lucrare grellmanniană (cu pretenții de tratat antropologic științific) care își propunea să facă o dată pentru totdeauna “lumină” în *chestiunea țigănească* și care chiar a fost considerată în epocă drept o *summa țiganologiae*, funcționa, în fapt, ca o *recapitulatio țiganofobiae*¹¹².

În esență, tabloul care se desprinde din *Die Zigeuner* este cel al unei populații de origine indiană care însă în secolele rătăcirii ei prin Europa s-a “remarcat” prin degradare, nomadism, sălbăcie, rezistență la civilizare și o aparentă inferioritate rasială care o face cvasi-incompatibilă cu proiectul iluminist al educării și *iluminării*. Din acest punct de vedere, Grellman face ecou unei întregi antropologii iluministe rasiste, documentabilă în mod neașteptat până la cei mai importanți fondatori ai lumii culturale moderne, din lista cărora face parte, de pildă, până și Kant cu teoria lui a suprematismului rasei albe (Hund 2011). Dar Grellmann nu doar se hrănește din acest spirit (deja) rasist al epocii ci îl și alimentează pe termen lung cu lucrarea sa – care a fost considerată drept cea mai doctă lucrare

¹¹⁰ Accesibil online pe

<http://romani.humanities.manchester.ac.uk/whatis/linguistics/history.shtml>

¹¹¹ Accesibil online pe <http://www.zedler-lexikon.de/>

¹¹² Terminologia inventată îmi aparține, dar cred că semnalizează foarte bine și intențiile autorului și efectul pe care lucrarea l-a avut în reprezentările culturale despre romi.

scrisă despre romi în secolul al XVIII-lea. În acest sens, din dosarul *antițigănistului* pe care îl re-popularizează antropologia la trecerea dintre iluminism și romantism merită amintit aici Herder, tocmai pentru că evaluarea pe care o face *poporului țigănesc* în lucrarea sa monumentală *Idee cu privire la filosofia istoriei umanității* (*Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*), scrisă între 1784-1791, preia descrierea lui Grellmann și chiar dă o notă de subsol care face trimitere la *Die Zigeuner*. Iată ce citim în Herder-cel-care-îl-citise-pe-Grellmann:

În aproape toate ținuturile Europei, văd ca ieșind din pământ un popor numeros, străin și păgân, țiganii. Cine sunt ei? De unde vin ei, acești șapte sau opt sute de mii de indivizi pe care îi numără istoricii cei mai recenti? Plecată de undeva din fundul Indiei, o castă degradată, exclusă prin naștere de la orice instituție civilă sau divină, urmându-și după atâtea secole acest destin abject, ce tratament ar fi potrivit pentru ei în Europa dacă nu să fie supuși jugului militar, care pentru ei reprezintă cel mai rapid mod de disciplinare?(Herder 2013, Cartea XVI, partea a 5-a, punctul 4).

Pentru a întregi tabloul, putem spune că antropologia sfârșitului de secol XVIII preia de la filologia comparată adevărul că limba vorbită de romi are origini indiene, dar în același timp se folosește de caracterul științific al acestui adevăr pentru a-l extinde asupra unui discurs în care accentul cade pe *degradarea morală* care frizează maleficul și subumanul, pe *indisciplină socială esențială* datorată nomadismului și pe *rezistența la civilizare* a acestui *popor de sălbatici*.

E de remarcat acum, în primul rând, transferul de sens de la nivelul mentalităților comune la nivelul unui discurs cultural înalt, prin “întemeierea științifică” a unei cunoașteri țiganologice denigratoare. În al doilea rând, analiza efectului de *feedback* reciproc între lingvistică și antropologie (la sfârșit de secol XVIII și în prima jumătate a secolului XIX) poate evidenția aici modul în care un stereotip adânc înrădăcinat și refundamentat “rațional” a circulat transversal inclusiv pe acest palier înalt al noilor științe iluministe: inițial, filologia comparată făcea descoperirea originii indiene a romilor într-un context cultural marcat de căutarea limbii originare și de studiul sanskritei – considerată fiind nu doar mai veche ci și mai esențială cultural decât greaca și latina; acest context aproape indo-maniacal a dus la o exaltare a tot ce ținea de moștenirea culturală originară a subcontinentului indian și în primul rând de limbă sanskrită¹¹³ – de pildă, despre programul filosofic al lui Friedrich Schlegel (care exalta importanța filosofică a studiului sanskritei) s-a spus chiar că anunța o a doua Renaștere, *Renașterea Orientală*, care ar fi însemnat o întoarcere la un strat cultural mai profund și mai esențial decât antichitatea greco-latină, anume arhi-antichitatea Indiei (Schwab 1950); or, în acest context cultural indo-orientat, ar fi fost plauzibil ca studiul

¹¹³ Pentru o analiză minuțioasă a dezvoltării contextului cultural în care indianiștii germani dezvoltau ideea că în mâini originile omenirii, vezi excelentul studiu al lui Rabault-Fuerhahn, 2008.

populației care încarna lingvistic în cea mai strictă contemporaneitate această arhi-esențialitate a Indiei să îi fi ridicat pe romi la un nivel mai onorabil în reprezentările culturale înalte; totuși, sub influența antropologiei care vorbea despre inferioritatea *poporului țigănesc* (datorată provenienței dintr-o castă de *paria*) sau despre degradarea lui morală (care îl face să fie rezistent la civilizație), până și filologia clasică ajunge în prima jumătate a secolului al XIX-lea să contribuie la atitudinea disprețuitoare față de romi, prin insistența cu care ține să interpreteze *degradarea* diverselor dialecte romani față de sanskrită, și nu pur și simplu originea lor indiană.

Sursele acestor strategii de secol XVIII ale denunțării *stării de fapt*, intolerabile și demne de dispreț, în legătură cu romii, trebuie găsite, desigur, dincolo de prezența unei țiganofobii iraționale la nivelul reprezentărilor colective. Atitudinile țiganofobe, fondate în superstițiile populare medievale legate de această populație străină, non-creștină și non-sedentară, se activează periodic, fără îndoială, în istoria socială a Europei moderne; dar sursele îngrijorării amestecate cu dispreț a antropologiei iluministe în legătură cu *țiganii sălbatici și nomazi* sunt de găsit altundeva: în gândirea juridică, politică și statală de secole XVII-XVIII.

Continua creștere în importanță a gândirii teritorialiste în definirea instituțiilor politice precum și evoluția ideilor despre necesitatea centralizării statale, duc în cursul acestor secole mai întâi la prigoniri și apoi la politici de control social al populațiilor. Prigonirea în Occident a romilor nomazi (sau pur și simplu presupuși din principiu a fi nomazi) și interzicerea prezenței lor teritoriale în diverse părți ale Europei vestice durează cu aproximație între 1650 și 1750 (Bogdal 2012). Aceste prigoniri (fundamentate legal și politic plecând tocmai de la pericolul social atribuit unei populații mobile și deci considerată incontrollabilă) sunt urmate de politicile asimilaționiste ale absolutismului luminat. Simultan cu propagarea ideilor iluministe referitoare la necesitatea educării și civilizării maselor, apare și programul politic al despotismului luminat, care înlocuiește prigonirea nomazilor considerați periculoși cu sedentarizarea și asimilarea lor forțată. Măsurile Mariei Tereza, inspirate de sistemul centralizat de guvernare al lui Frederic al II-lea al Prusiei, și apoi măsurile radicale ale fiului ei Iosif al II-lea au reprezentat cel mai amplu efort de fixare teritorială a romilor în secolul al XVIII-lea (și chiar de dez-etnicizare: este notorie, de pildă, măsura Mariei Tereza de a interzice folosirea oficială a etnonimului *tigeuner* și de a-l înlocui cu noua denumire oficială de “noii țărani”).

Oricum, fapt este că, la sfârșitul secolului luminist, în ciuda unui succes limitat al acestor măsuri asimilaționiste, autoritățile recunoșteau și popularizau dificultățile evidente pe care le întâmpinaseră “pe teren” – dificultăți datorate atât rezistenței populației țărănești non-rome față de ideea conlocuirii cu *țiganii* demonizați, cât și caracterului abuziv al acestor măsuri ce mergeau de la interzicerea limbii și a portului până la interzicerea căsătoriilor între romi și la instituționalizarea forțată a copiilor. Evident că toate insuccesele acestui program politic (care ne apare astăzi ca fiind nu doar abuziv ci și inefficient pe termen

lung¹¹⁴ la nivelul implementării), erau ușor de pus în seama unei esențiale *rezistențe țigănești la civilizare*. Această explicare a incompatibilității romilor cu normele civilizației este sarcina de care s-a achitat cu brio antropologia iluministă, justificând “științific” prin aceeași mișcare atribuirea unei inferiorități culturale, rasiale și morale *esenței etnice țigănești*. De altfel, departe de a constitui un demers de cunoaștere socio-antropologică (în sensul actual al științelor sociale), antropologia iluministă care se apleacă asupra populațiilor rome mai degrabă justifică rasial insuccesul sistemelor juridice și politice recente în a-i asimila pe romi și raționalizează indirect reprezentările medievale țiganofobe cu ajutorul noii teorii socio-lingvistice referitoare la proveniența indiană din casta de *paria*. Cu alte cuvinte, discursul iluminist mai degrabă reifică și esențializează decât etnografiază identitatea romă. Cazul dezgropat relativ de curând¹¹⁵ al unei proto-etnografii rome de secol XVIII, proiectate de Jacob Christian Krauss este atipic și oricum a rămas practic fără urmări: Krauss, filosof din Königsberg și prieten al lui Kant, își propusese să descopere cum de a supraviețuit modul de viață al populației Sinti în mijlocul unei Europe a rațiunii “civilizate”, punându-și această întrebare în cadrul unui proiect cvasi-etnografic de echipă, condus pe un eșantion de 40 de deținuți Sinti (aflați în 1784 în închisoarea din Königsberg ca urmare a unui edict împotriva nomazilor); dar, din diverse motive, Krauss renunță să publice materialul etnografic colectat, abandonează chiar și ideea de a mai scrie vreodată ceva și, ca să zicem așa, nu face nici el istorie în etnografia acestei populații considerată oricum fără istorie.

În general, cu greu se poate vorbi despre o dimensiune empirică și etnografică orientată a interesului iluminist față de romi. Acest interes, altminteri îndubitabil, lasă senzația că teoriile pe care le produce sunt fabricate tot în bibliotecile cu lexicoane demonizante mai vechi, cu tratate de guvernare relativ recente și cu lucrări de lingvistică indo-europeană ultra-recente, adică la intersecția și la adăpostul unor discursuri care rămân departe de realitatea socială a romilor: aceștia continuă să nu fie priviți de aproape, ci să fie văzuți de la depărtare, ca străini inferiori prin rasă și etos, ca sălbatici nomazi, irecuperabili și recalitranti la civilizare. Imaginea lor, așa cum o creează o sub-nișă a gândirii iluministe, servește în mod evident și consolidării unei imagini de sine a europeanului civilizat, care își privește flatat superioritatea culturală și rasială în oglinda identității inversate a *țiganilor* primitivi și blestemați să fie rezistenți la schimbare.

Această recapitulare a surselor și mizelor discursului iluminist despre *țigani* este extrem de importantă pentru înțelegerea modificărilor imagologice pe

¹¹⁴ Acest program de dezetnicizare și asimilare forțată nu reușește să conducă în cursul secolelor XVIII și XIX la pierderea reperelor identității rome, așa cum arată Michael Stewart (Stewart 2014).

¹¹⁵ Adus la lumină abia în 1993 de către Röttgers (Röttgers 1993). Studiu citat de Elisabeth Tauber în „Quel visage aurait aujourd’hui la raison en Europe centrale si Kant avait prêté l’oreille à Christian Jakob Kraus et s’était laissé inspirer par les sinti de prusse ? Une spéculation ethnographique”, în *Roms, Tsiganes, Nomades: Un malentendu européen* (Coquio and Poueyto 2014).

care le va aduce secolul al XIX-lea. Deja creată în secolul al XVIII-lea, imaginea romilor ca *sălbatici interni* ai continentului european și ca *străini recalcitrați la disciplinarea civilizatorică* va fi preluată, parțial modificată și diferit instrumentalizată în secolul romantic pentru a genera un stereotip despre *libertatea țigănească*, de data aceasta valorizată pozitiv tocmai în opoziție cu civilizația burgheză și cu disciplina pe care o presupune viața urbană, industrializată și hiper-normată a societății moderne.

De la o depărtare socială la fel de mare de viața reală a romilor, discursul romantic idealizant referitor la libertatea absolută a *țiganilor* păstrează imaginea de *sălbatici interni* ridicând însă *primitivitatea lor tenace* la rangul unui ethos superior sau, în orice caz, la înălțimea purității edenice pe care rousseauismul o proiecta în starea de natură. Acest rousseauism nostalgic al epocii, idealizareabunului sălbatic, constituie una dintre sursele principale ale fascinației romantice pentru *sălbăticia și libertatea țigănească*.

Alături de rousseauism, *orientalismul* care se manifestă în literatura epocii romantice constituie un alt vector de forță al modificării imaginii romilor în reprezentările colective. Este important de subliniat în acest sens că atât reprezentările pre-iluministe ale romilor ca *egipteni*, cât și cele recente datorate descoperirii lingvistice a originii lor indiene sunt preluate de autorii romantici și valorizate în căutarea lor ineputabilă a unei identități moderne catalizate de întâlnirea cu un *celălalt exotic și oriental*.

Ceea ce se produce, așadar, în epoca romantică la nivelul reprezentărilor culturale este apariția unui contra-discurs care, în măsura în care menține identitatea *primitivă și orientală* atribuită *țiganilor* în secolele precedente, în aceeași măsură este preocupat să schimbe sensul raportării la aceasta: din sălbatici asiatici, inferiori rasial și periculoși social, ei sunt idealizați ca *buni sălbatici* și ca purtători ai unei identități exotice celebrate în primul rând datorită libertății *modului de viață țigănesc*, adică a supra-licitatului nomadism și a presupusului trai în armonie cu natura.

Totul se petrece ca și cum, la trecerea dintre iluminism și romantism, imaginea *țiganului primitiv*, care servea drept oglindă inversată în care se reflectă identitatea superioară a omului alb și civilizat al Luminilor, servește acum și ca oglindă în care se poate vedea noua identitate romantică a fascinației pentru tot ce este natural, neîngrădit de societate sau exotic și oriental. Secolul XIX este cel în care încep să coexiste la nivelul reprezentărilor colective atât imaginea antropologiei iluministe a *țiganilor* primitivi, inferiori rasial, periculoși social și demni de dispreț cultural, cât și imaginea sălbaticilor exotici, naturali, a căror neaderență la normele societății moderne este reafirmată deschis ca trăsătură esențială a etosului lor, dar este de data aceasta admirată. Constructul cultural oximoronic despre care vorbeam la începutul acestui articol amalgamează deja în secolul XIX la nivelul imaginarului colectiv spaimile vechi ale unei populații europene agrare și sedentare față de străinii nomazi și păgâni, îngrijorările mai noi ale legislatorilor și guvernanților față de realitatea socială a romilor, percepută ca infracțională și incontrollabilă, informațiile foarte noi, dar denigratoare și disprețuitoare ale unei antropologii preocupate să ierarhizeze popoarele, precum și

atitudinile idealizante, exotizante și ficționalizante ale sensibilității romantice față de *libertatea țigănească*.

Ajunși în acest punct al reconstrucției contextelor și dinamicilor intelectuale în care se produc atât interesul pentru populațiile de romi cât și mistificările culturale și ficționale legate de ele, este momentul să îl aducem în scenă pe Pușkin. Poemul *Țiganii* și istoria intertextuală a creării lui sunt simptomatice pentru transferul cultural dinspre Iluminism spre Romanticism și pentru deplasările de sens despre care vorbeam mai sus.

3. “Țiganii” unui poet romantic: preluări de teme și distorsiuni față de antropologia iluministă în poemul lui A.S. Pușkin.

Pe 6 mai 1820, tânărul Pușkin este trimis de Țarul Alexandru I în așanumitul *Exil Sudic* în provinciile meridionale Basarabia și Crimeea (recent anexate de Imperiul Rus). Rezultatul literar al acestui exil (care ia sfârșit în 1824) este scrierea *Poemelor Sudice*, anume *Prizonierul din Caucaz*, *Fântâna din Bahcisarai* și *Țiganii* (1824).

Ultimul dintre poemele sudice, considerat cel mai important din punctul de vedere al valorii literare și al tematicii filosofice pe care o angajează, aduce în scenă lumea unor *țigani* nomazi din Basarabia, care rătăcesc prin stepă urmându-și destinul lor esențial de oameni liberi ai naturii, care nu cunosc legile societății civilizate. Lumea *țiganilor* este definită de non-violență, puritate morală și lipsă a constrângerilor de orice fel. Pe fundalul acestei lumi este proiectată povestea lui Aleco și a Zemferei. Aleco este un personaj romantic care vine din exterior în această lume *țigănească*, un răzvrătit care a transgresat legile societății civilizate și care acum fuge de lumea orașelor sufocante pentru a îmbrățișa modul de viață și libertatea *țiganilor*. Aleco se îndrăgostește de *țigancă* Zemfira: cei doi duc o vreme o viață idilică și fără griji, rătăcind împreună cu șatra. Dar la un moment dat, Zemfira, figura exponențială a poporului ei și a libertății esențiale atribuite *țiganilor*, refuza să se lase prinsă într-o relație contractual-conjugală cu Aleco și își reclama libertatea de a iubi pe altul. Leitmotivul acestei libertăți apare în Cântecul Zemferei, care ne vorbește despre îndărătnicia cu care refuză să se supună oricărei legi fiindcă inima ei cere libertate. Aleco nu poate admite libertatea fără legi a dragostei *țigănești* și în final o ucide pe Zemfira. *Țiganii* îl alungă, fără a-i face totuși rău, iar Bătrânul, tatăl Zemferei, îi reproșează că “vrea libertate doar pentru el”.

Imaginea pe care Pușkin o proiectează asupra *țiganilor* este cea a omului natural, a sălbaticului nobil care nu cunoaște legile civilizației, în opoziție cu omul civilizat. *Țiganii* sunt nomazi, liberi, sălbatici, nu cunosc legi și sunt rezistenți la orice încercare de a le îngrădi libertatea, fiind capabili de a merge până la a se lăsa uciși mai degrabă decât să se supună - așa cum o arată destinul Zemferei.

Mitul personal alimentat de Pușkin însuși și apoi creat de posteritate în jurul personalității sale romantice, imprimă în secolul al XIX-lea ideea veridicității biografice a poemului, atât în sensul în care Aleco este alter-ego-ul poetului – care chiar ar fi trăit o astfel de poveste de dragoste cu o frumoasă *țigancă* în timpul exilului, cât și în sensul în care poemul ar descrie etnografic modul de viață al

romilor reali din Basarabia – cucare Pușkin ar fi rătăcit o vreme prin stepă, precum personajul său. Faima de fin cunoscător al sufletului *țigănesc* de care se bucură Pușkin încă din timpul scurtei sale vieți și ideea că poemul reprezintă cea mai bună descriere a ethos-ului *țiganilor* din literatura universală se răspândesc apoi în toată Europa și influențează direct diverse alte mitologeme romantice, alimentate de scriitori extrem de importanți în ce privește crearea stereotipurilor moderne despre romi (printre ei se află Mérimée, atunci când creează personajul Carmen, dar și G.H. Borrow, unul dintre inițiatorii *The Gypsy Lore Society* – carea generat în secolul XIX un adevărat fenomen cultural britanic *gypsy-maniac* și care încă mai produce literatură țiganologică și astăzi, prin publicația *The Journal of The Gypsy Lore Society*).

În fapt, însă, lucrurile stau cu totul altfel. Pușkin de fapt își inventează *țiganii*, la intersecția a cel puțin trei interese și surse de inspirație. În primul rând, este vorba despre byronismul orientalizant: preocupat să dea o replică *Poemelor Orientale* ale lui Byron, poetul își alege ca personaje *țiganii* din Basarabia atât pentru că, în Rusia epocii, romii erau percepuți ca figuri exotice de proveniență egipteană, cât și pentru că Basarabia recent anexată reprezenta în imaginarul rusesc un ținut exotic de la marginea sudică a Imperiului, un teritoriu oriental prin contagiune cu “lumea turcită” a Imperiului Otoman. Exotism, orientalism, proiecțieromantică în alteritatea cultural-geografică a periferiei civilizației rusești nordice: toate acestea au contribuit la alegerea romilor ca personaje ale poemului, în siajul unui byronism adaptat la logica identitară și la geografiile simbolice rusești. În plus, trama în sine a poemului este o replică evidentă dată unuia dintre *Poemele Orientale*, anume *Ghiaurul*: ca și acolo, în *Țiganii* ni se vorbește despre un erou romantic care eșuează într-o poveste de dragoste la sfârșitul căreia eroina e ucisă, poveste care de fapt tematizează întâlnirea propriei culturi cu un celălalt exotic și oriental. Modul de viață *țigănesc* reprezenta o opțiune ideală pentru Pușkin și pentru publicul său deja inflammat de moda europeană a orientalismului.

În al doilea rând, dar extrem de important pentru conturarea imaginii romilor în poem, Pușkin era preocupat la momentul scrierii *Țiganilor* să contribuie la dezbaterele intelectuale în legătură cu rousseauismul – fenomencare a cunoscut o mare amploare nu doar în Europa vestica, ci și, mai ales, în Rusia epocii. Problematizarea în cheie literar-sentimentalistă, dar și socialist-utopică a eventualei superiorități a stării de natură față de starea post-contractualistă a societății civilizate dar corupte moral reprezenta o temă a rousseauismului popular extrem de prezentă în mediile intelectuale frecventate de Pușkin. Văzut din unghiul rousseauismului, poemul *Țiganii* se dovedește a fi în primul rând un comentariu în marginea conceptului de om al naturii sau de sălbatic nobil. Din acest punct de vedere, poemul reprezintă o dramatizare a temei centrale a rousseauismului, și în același timp o punere în criză a ideii că omul societății civilizate se poate salva identitar prin întoarcerea la starea de natură. În răspăr atât cu reprezentările colective ale romilor în Rusia epocii (reprezentări care combinau fantasma exotismului “egiptean” al *țigăncilor* cu percepția colectivă mai degrabă favorabilă a romilor ca artiști ai scenei de *entertainment* moscovit), cât și cu realitatea socială a robilor romi pe care îi va fi văzut în Basarabia, Pușkin creează într-un dialog

evident cu rousseauismul o imagine a *țiganilor* ca sălbatici buni, în mod esențial liberi, prin opoziție cu oamenii civilizați, hiper-disciplinați și ne-liberi ai societății urbane.

A treia sursă a lui Pușkin, una de asemenea extrem de importantă pentru evoluția reprezentărilor colective asupra romilor, o constituie, în mod surprinzător, tocmai antropologia iluministă care îi zugrăvea pe romi în cele mai sumbre nuanțe ale disprețului pentru primitivitatea lor tenace și ale îngrijorării față de indisciplina lor socială. Printr-o concatenare de împrejurări, Pușkin îl citește chiar pe Grellmann și preia din *Die Zigeuner* câteva dintre cele mai importante trăsături ale personajelor sale. O istorie deopotrivă politică, socială și intelectuală a contextului în care Pușkin și-a scris poemul ne arată că, în urma anexării Basarabiei din 1812, politicile țariste de bună guvernare a recenților subiecți imperiali moldoveni impun și luarea în considerare a realității sociale romilor din Moldova. Ca măsură care urmărea un training trans-cultural al autorităților în vederea adaptării politicilor de control social al romilor basarabeni, biblioteca Guvernatorului General al Basarabiei, Generalul M. Vorontsov, primește cea mai recentă carte de *țiganologie*, adică traducerea franceză a celei de-a doua ediții a lucrării lui Grellmann (Proskurin 2013). Fără această lucrare pe care poetul se nimește să o citească în biblioteca lui Vorontsov, imaginea *țiganilor* pușkinieni ar fi fost cu totul alta. Pușkin nu văzuse romi sălbatici nicăieri și nici triburi nomade care să rătăcească aparent fără nici un scop și fără nici o utilitate socială, nici prin Rusia nordică și nici prin Basarabia – unde, după cum se știe, romii erau prin tradiție robi domnești, boierești, sau mănăstirești. În schimb, acesta era portretul degradant pe care îl făcea Grellmann populațiilor de romi din Occident, unde tocmai de aceea erau priviți cu mefiență culturală, dispreț rasial și îngrijorare politică. Este absolut relevant din punctul de vedere al transferului de stereotipuri dinspre iluminism spre romantism acest amănunt al istoriei politice imperiale și al hazardului biografic care l-a făcut pe Pușkin să intre în contact cu o lucrare de antropologie iluministă practic necunoscută în Rusia epocii. Textul abandonat și niciodată publicat al *Prefeței la Țiganii* stă mărturie pentru strategia de ficționalizare a romilor simultan cu preluarea unor informații considerate științifice. Dincolo de Byron și Rousseau, prezența influenței lui Grellmann în cocktailul trăsăturilor *Țiganilor* dă seama de modul în care, începând cu secolul al XIX-lea, ficționalizarea literară se îmbină cu preocuparea istorică pentru controlul politic al romilor, readucând mereu în discuție tema libertății/indisciplinei *țigănești*.

Rezumând, Pușkin preia conceptul de primitiv nomad și indisciplinat social din cartea lui Grellman, îl transformă în ficțiunea bunului sălbatic care rătăcește prin stepă în libertate și în armonie cu natura, apoi își amplasează acest sălbatic liber în Basarabia, considerată exotică și orientală de către publicul rusesc, după care ne spune o poveste de dragoste imposibilă între omul civilizat și sălbatica liberă, poveste care transformă tema iluministă a rasei inferioare și rezistente la civilizare în tema romantică a îndărătniciei și a libertății ireductibile a dragostei *țigănești*. Din perspectiva acestei ultime reconfigurări tematice, se poate spune că Pușkin somatizează și internalizează psihologic ceea ce la Grellmann era doar o determinare socială: indisciplina hoardei aflate în continuă mișcare devine pe de-o

parte indisciplina unui corp (sexualizat) individual, liber și imposibil de supus, și pe de altă parte libertatea pe care o reclamă o interioritate sau o subiectivitate psihologică modernă, recalcitrantă la orice formă de dominație sau control.

Deplasările de sens sunt enorme, urmând logica unei cu totul alte agende de preocupări identitare moderne, dar ideea rezistenței la normele sociale ale civilizației este încă acolo, în inima stereotipului pe care îl va produce ficțiunea.

4. Posteritatea unui stereotip ambivalent

Miza de profunzime a prezentului articol este de a arăta cum diverse contexte și discursuri intelectuale de anvergură contribuie la impunerea unei sensibilități și a unei imaginații moderne preocupate de figura *țiganilor* în registrul ambivalent al valorizării și al denigrării.

Între Grellmann și Pușkin se petrece ofuziune a imaginii *țiganilor* într-un construct care îmbină exotizarea cu primitivizarea, idealizarea cu denigrarea, pe scurt țiiganofilia cu țiiganofobia.

Din secolul al XVIII-lea până astăzi, revine mai ales discursurilor legale, politice și mass-media “sarcina” de a alimenta îngrijorarea față de indisciplina și/sau primitivitatea *țigănești*, în vreme ce literaturii, cinematografiei și artelor ficționale în general le revine mai degrabă “onoarea” de a proiecta asupra identității și *modului de viață țigănești* o libertate sălbatică, liminală, fascinantă. Și, departe de a se fi “ales apele” între adevăr și ficțiune, granițele dintre discursuri se dovedesc în continuare la fel de permeabile: terminologii politice, administrative și mass-media referitoare la romi încă mai operează cu un vocabular denigrator-ficționalizant (dacă ar fi să amintim numai conceptul italian de *campi nomadi* și teza ar fi demonstrată), iar invers, proliferarea *hit*-urilor ficționale cu personaje rome (fenomenul Kusturica, de pildă) pe de-o parte produce o reificare a clișeelelor *libertății țigănești* la nivelul reprezentărilor colective (care sunt apoi instrumentate în diverse scopuri în mass-media și în discursurile politice populiste), și pe de altă parte duce adesea la o preluare “din zbor” a stereotipurilor hetero-identitare în însăși construcția identității rome și în modul cum este trăită această identitate.

În orice caz, problema țiiganofobiei și a țiiganofiliei pare în continuare intim legată de ideea *libertății țigănești* – fie sancționată negativ ca anomie, mobilitate incontrollabilă și indisciplină socială, fie sancționată pozitiv și idealizată ca etos pre/post-modern, rezistent la toate sistemele de control, normalizare și uniformizare ale modernității. Sursa fundamentală a atitudinii ambivalente față de romi precum și cheia de înțelegere a țiiganofobiei iraționale și a țiiganofiliei la fel de iraționale (fiindcă fantasmată) trebuie căutate, așadar, și dincolo de răspunsul la întrebarea “cum sunt romii?”, anume în răspunsul la întrebarea “cum i-a construit modernitatea (europeană, în primul rând) pe romi?” în oglinda inversată a propriei identități, la confluența unor discursuri culturale preocupate în toate registrele posibile de ideea *libertății*.

Oroarea de indisciplină, incontrollabil și primitiv a modernității timpurii coexistă cu oroarea romantică de hiper-disciplinare și ultra-normativitate a

civilizației, în acest construct cultural contradictoriu referitor la *romii care sunt în mod esențial liberi și recalcitranți la disciplinare socială*.

Chiar și astăzi, în secolul XXI, funcționăm încă, la nivelul reprezentărilor colective, în logica moștenită a acestei construcții culturale oximoronice, exact în măsura în care mai suntem moștenitorii construcției culturale a propriei identități moderne, adică a unei identități care și-a schimbat de mai multe ori agenda până la a deveni dificilă și contradictorie. Sensul de profunzime al afirmației precedente sintetizează argumentul general al acestui articol: anume acela că figura *țiganilor* ca *sălbatici interni* ai continentului european a funcționat ca oglindă inversată pentru principalele avataruri ale identității moderne. Preocupată narcisic mai mult de întrebarea *cine suntem noi* decât de întrebarea *cine sunt ei*, modernitatea și-a proiectat sub forma acestei alterități *radicale* dar *la îndemână* – întrucât familiară prin proximitatea ei socială și geografică – agendele succesive ale propriilor preocupări identitare. Mitogeneza *libertății țigănești*, pe ambii versanți ai mitului, acumulează strat după strat reprezentări țiganofobe și țiganofile, în oglinda cărora ceea ce se vede în primul rând este mai degrabă relația pe care identitatea modernă non-romă o întreține cu ideea de libertate.

Bibliografie

- Bogdal, Klaus-Michael. 2012. "Europe Invents the Gypsies. The Dark Side of Modernity." Translated by Christopher Gilley. *Eurozine*, February. <http://www.eurozine.com/articles/2012-02-24-bogdal-en.html>.
- Bogdal, Klaus-Michael. 2014. *Europa erfindet die Zigeuner: Eine Geschichte von Faszination und Verachtung*. Auflage: 1. Berlin: Suhrkamp Verlag.
- Coquio, Catherine, and Jean-Luc Poueyto. 2014. *Roms, Tsiganes, Nomades: Un malentendu européen*. KARTHALA Editions.
- Grellmann, Heinrich-Moriz-Gottlieb. 1783. *Die Zigeuner. Ein historischer Versuch über die Lebensart und Verfassung, Sitten(etc.)*. Buchh. d. Gelehrten.
- Herder, Johann Gottfried. 2013. *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*. CreateSpace Independent Publishing Platform.
- Hund, Wulf D. 2011. "It Must Come from Europe: The Racisms of Immanuel Kant." In *Racisms Made in Germany*, by Christian Koller and Moshe Zimmermann. LIT Verlag Münster.
- Proskurin, Oleg. „Poetul rus, savantul neamț și nomazii basarabeni”, *Novoe Literaturnoe Obozrenie*, nr. 123, 2013, <http://www.nlobooks.ru/node/3980>.
- Rabault-Feuerhahn, Pascale. 2008. *L'archive des origines*. CERF edition. Paris: CERF.
- Röttgers, Kurt. 1993. *Kants Kollege und seine ungeschriebene Schrift über die Zigeuner*. Heidelberg: Manutius-Verl.
- Rüdiger, Johan C. C. 1782. "Von Der Sprache Und Herkunft Der Zigeuner Aus Indien." *Neuester Zuwachs Der Teutschen, Fremden Und Allgemeinen Sprach-Kunde in Eigenen Aufsätzen* 1. Stück (Leipzig. Hamburg: Buske): 37–84.
- Schwab, Raymond. 1950. *La Renaissance Orientale*. Paris: Payot.

Stewart, M. S. 2014. "Fossoyeurs Du Sang Nordique": Tobias Portschy et L'élaboration D'un Racisme Anti-Roms Systématique Dans Le Burgenland Autrichien." In *Tsiganes-Nomades: Un Malentendu Européen*, edited by C. Coquio and J.-L. Poueyto. Paris: Editions Karthala.
<http://discovery.ucl.ac.uk/1400533/>.